

ORZECZNICTWO

Anna Górska

---

angorska20@wp.pl
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
pl. Uniwersytecki 1
50-137 Wrocław

Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 25 maja 2016 roku (sygn. akt Kp 2/15, OTK ZU nr A/2016, poz. 23)

Commentary to the judgment
of the Constitutional Tribunal of May 25, 2016
(Ref. No. Kp 2/15, OTK ZU no. A/2016, item 23)

Summary: This commentary concerns an important issue related to cultural heritage protection law: limitations imposed on the ownership of movable monuments. It offers support for the verdict of the Polish Constitutional Court of 25 May 2016, wherein it analyzes a regulation introduced by an amending Act of 10 July 2015 to the Act on the Protection and Guardianship of Monuments. The Act, as amended, constitutes a new form of cultural heritage protection – registration on the “List of Cultural Heritage Treasures”. In its verdict the Polish Constitutional Court declares that the new regulation is constitutional, as it does not lead to the imposition of excessive limitations on property rights.

Keywords: protection of cultural property, movable monuments, limitations of ownership

---

Streszczenie: Glosowany wyrok dotyczy istotnej kwestii z zakresu prawa ochrony zabytków, tj. ograniczeń prawa własności zabytków (ruchomych). Glosa stanowi aprobatę dla wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 25 maja 2016 r. W wyroku tym Trybunał Konstytucyjny

stoi na stanowisku, że wprowadzone na mocy ustawy z dnia 10 lipca 2015 r. zmiany w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ograniczające prawo własności zabytków ruchomych poprzez ustanowienie nowej formy ich ochrony – wpisu na Listę Skarbów Dziedzictwa, nie stanowią na obecnym etapie nadmiernej ingerencji w prawo własności właściciela zabytku ruchomego.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, zabytek ruchomy, ograniczenia własności

---

Głosowany wyrok stanowi jedną z najważniejszych wypowiedzi Trybunału Konstytucyjnego (dalej: TK albo Trybunał) w przedmiocie prawa ochrony zabytków. Problem, który został pozostawiony rozstrzygnięciu Trybunału, dotyczy zagadnienia własności dóbr kultury. Wcześniej w tym przedmiocie wypowiedział się Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 8 października 2007 r.¹ W wyroku tym TK orzekł, że art. 31 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami² (dalej: u.o.z.), przerzucający na osoby fizyczne lub jednostki organizacyjne ciężar finansowania badań archeologicznych i ich dokumentacji, bez zagwarantowania pomocy ze strony państwa i przy zupełnym braku mechanizmów kompensacyjnych, narusza art. 64 ust. 1 i 3 w związku z art. 31 ust. 3 i 73 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej³ (dalej: Konstytucja RP). Podstawą stwierdzenia niekonstytucyjności przepisu był zaś, jak wyraźnie stwierdził Trybunał, brak właściwej proporcji w wyważeniu interesu prywatnego i publicznego. Zadanie rozstrzygnięcia doniosłej nie tylko prawnie, ale również społecznie kolizji między interesem prywatnym i publicznym w prawie ochrony zabytków zostało postawione TK ponownie przez Prezydenta RP na tle ustawy z 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach⁴ (dalej: ustawa zmieniająca).

W głosowanym wyroku Trybunał Konstytucyjny, sprawując kontrolę prewencyjną przepisów wyżej wymienionej ustawy, orzekł, że art. 1 pkt 6 tej ustawy, w części dodającej art. 14a ust. 2 do u.o.z., jest zgodny z art. 64 ust. 1 i 3 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP oraz z wynikającą z art. 2 Konstytucji RP zasadą poprawnej legislacji. Trybunał stwierdził również, że art. 1 pkt 20 lit. b ustawy z dnia

---

¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2007 r., sygn. akt K 20/07, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 102.

² Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jedn. Dz. U. z 2014 r., poz. 1446 ze zm.

³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 ze zm.

⁴ Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach, Dz. U. z 2016 r., poz. 1330.

10 lipca 2015 r., dodający art. 50 ust. 4 pkt 1a do ustawy z dnia 23 lipca 2003 r., jest zgodny z art. 21 ust. 2 Konstytucji RP oraz z wyżej wymienioną zasadą poprawnej legislacji.

Kontrola sprawowana przez TK została zainicjowana przez Prezydenta RP, który na podstawie art. 122 ust. 3 Konstytucji RP, przed podpisaniem ustawy z dnia 10 lipca 2015 r., wystąpił z wnioskiem w sprawie zgodności powołanych przepisów ustawy nowelizującej z Konstytucją RP, jako wzorzec kontroli wskazując art. 2, art. 64 oraz art. 31 ust. 3 Konstytucji RP. Wnioskodawca zauważył, że zasadniczym celem ustawy zmieniającej jest ustanowienie nowej, efektywniejszej formy ochrony zabytków ruchomych – Listy Skarbów Dziedzictwa, prowadzonej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Zdaniem wnioskodawcy, o ile tak określony cel ustawy zmieniającej znajduje podstawy w art. 5, 6, oraz 73 Konstytucji RP, o tyle zastrzeżenie budzi w pierwszej kolejności regulacja umożliwiającą wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa zabytku ruchomego o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego, zaliczanego do jednej z kategorii, o których mowa w art. 64 ust. 1 u.o.z., na podstawie decyzji wydanej przez ministra z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego (art. 14a ust. 2 wprowadzony do u.o.z. art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej). Przepis ten, w odniesieniu do kompetencji ministra, posługuje się pojęciem niedookreślonym i wartościującym, nie wskazuje wprost, jakie kategorie zabytków ruchomych podlegają wpisowi na Listę, odsyłając w tym zakresie do art. 64 ust. 1 u.o.z. Kryteria zawarte w tym przepisie nie są zaś adekwatne do zagadnienia uregulowanego w art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej. Konsekwentnie przepis narusza zasadę poprawnej legislacji, utworzony zaś odesłaniem nadmiernie skomplikowany mechanizm umożliwia daleko posuniętą dowolność organu. Wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi do nieproporcjonalnej kumulacji ograniczeń podstawowych uprawnień właściciela zabytku ruchomego, co skutkuje naruszeniem art. 64 Konstytucji RP. W ocenie wnioskodawcy wątpliwości konstytucyjne budzi również art. 1 pkt 20 lit. b ustawy zmieniającej, dodający po art. 50 ust. 4 pkt 1 u.o.z. art. 50 ust. 4 pkt 1a. Przepis ten, dotyczący przejęcia przez ministra zabytku ruchomego wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa na własność Skarbu Państwa, utrudnia ocenę, w jakich okolicznościach i w toku jakiej procedury uzasadniona będzie ingerencja władz państwowych w wykonywanie prawa własności. Ustawodawca nie rozważył zastosowania mniej restrykcyjnych środków ograniczających prawo własności.

W pierwszej kolejności TK dokonał oceny zgodności art. 1 pkt 6 oraz pkt 20 lit. b z art. 2 Konstytucji RP. Oceniając wyżej wymienione przepisy ustawy nowelizującej z powołanym wzorcem kontroli, TK wskazał, że przepisy te nie naruszają zasady poprawnej legislacji. Artykuł 1 pkt 6 ustawy zmieniającej jest przepisem precyzyjnym i komunikatywnym. Wymierny i obiektywny charakter kryteriów, do których odsyła ten przepis (zawartych w art. 64 ust. 1 u.o.z.), nie pozwalał na podzielenie argumentu, że odesłanie w art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej jest niejasne i czyni stosowanie prawa nadmiernie skomplikowanym. Posłużenie się przez

ustawodawcę wyrażeniem niedookreślonym nie podważa związanego charakteru decyzji o wpisie na Listę Skarbów Dziedzictwa. O tym, który zabytek ruchomy podlega wpisowi, rozstrzygnął w pierwszej kolejności ustawodawca, odsyłając do art. 64 ust. 1 u.o.z.. Użyte wyrażenie nieostre zawęża zakres zabytków ruchomych podlegających wpisowi, wyznaczając granicę decyzji organu. W art. 1 pkt 20 lit. b ustawodawca nie pozostawił ministrowi możliwości oceny, czy w wypadku wystąpienia ustawowego zagrożenia decyzję wydać, gdyż przepis jednoznacznie stanowi, że zabytek zostaje przejęty w drodze decyzji na własność państwa. Artykuł 1 pkt 20 lit. b jest również komunikatywny, użyte w nim wyrażenia nie stanowią nowości normatywnej.

Oceniając zgodność art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej z art. 64 ust. 1 i 3 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP Trybunał nie dopatrył się naruszenia wyżej wymienionych przepisów. TK stwierdził, że art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej, w części wskazanej w sentencji wyroku, jest rozwiązaniem przydatnym do realizacji celu zakładanego przez prawodawcę i uzasadnionym w świetle wartości wskazanych w preambule Konstytucji RP. W dotychczasowym stanie prawnym ochrona zabytków ruchomych związana z objęciem ochroną płynącą z wpisu do rejestru zabytków sprawowana była wyłącznie w stosunku do zabytków narażonych na różnego rodzaju zagrożenie. Taki stan rzeczy nie jest zaś, w ocenie TK, właściwy. Wskazując jednak, że powoływanie się na konkretną wartość konstytucyjną uzasadniającą przydatność ograniczenia prawa własności nie rozstrzyga o konstytucyjności zaskarżonej regulacji, ciężar analizy TK przesunął na kwestię, czy wprowadzone ograniczenia są niezbędne w demokratycznym państwie prawa dla ochrony bezpieczeństwa lub porządku publicznego, ochrony środowiska, ochrony zdrowia i moralności publicznej albo ochrony praw i wolności. TK stwierdził, że zakwestionowany przepis jest niezbędny do ochrony porządku publicznego, którego elementem jest ochrona dóbr kultury, w szczególności zabytków. Badając, czy wprowadzone ograniczenia spełniają warunek proporcjonalności *sensu stricto* (czyli *de facto*, czy realizację zasad konstytucyjnych można osiągnąć z zastosowaniem mniej dolegliwych ograniczeń prawa własności), TK uznał, że regulacja ta nie stanowi nadmiernego ograniczenia prawa własności. Wpisem na Listę Skarbów Dziedzictwa objęte są zabytki podwójnie kwalifikowane. Wpis nie stanowi bezpośredniej ingerencji w rzecz ruchomą, nie ogranicza wszystkich uprawnień płynących z prawa własności. Decyzja o wpisie wydawana jest w ramach procedury administracyjnej uregulowanej w Kodeksie postępowania administracyjnego⁵ oraz podlega kontroli sądowoadministracyjnej, co gwarantuje ochronę praw właściciela. Oceniając zgodność art. 1 pkt 20 lit. b ustawy zmieniającej z art. 21 Konstytucji RP, TK uznał, że zaskarżony przepis odpowiada wzorcowi kontroli. Wyłączenie określone w wyżej wymienionym przepisie ustawy zmieniającej ustawodawca uregulował

⁵ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, tekst jedn. Dz. U. z 2016 r. poz. 23.

bowiem jako *ultima ratio* – w pierwszej bowiem kolejności na państwie ciążyą pozytywne obowiązki w zakresie nabywania na ogólnych zasadach i ochrony zabytków ruchomych w celu zapewnienia równego dostępu do nich oraz ochrony tożsamości narodu (art. 6 ust. 1 Konstytucji RP). Wywłaszczenie może nastąpić dopiero po rozważeniu zastosowania innych środków ochrony przewidzianych w ustawie.

Glosowany wyrok TK dotyczy istotnego zagadnienia z zakresu prawa ochrony zabytków, jakim jest własność dóbr kultury. W prawie ochrony zabytków dość wyraźnie rysuje się szerszy problem, z którym spotykamy się na gruncie różnych gałęzi prawa, tj. konflikt interesu publicznego (społecznego) z interesem indywidualnym (w tym wypadku – interesem właściciela zabytku). Interes społeczny w prawie ochrony zabytków, którego gwarantem jest państwo działające poprzez organy ochrony zabytków, przejawia się w dążeniu do zachowania obiektów zabytkowych w jak najlepszym stanie technicznym oraz potrzebie udostępnienia ich społeczeństwu celem realizacji konstytucyjnej wolności korzystania z dóbr kultury (art. 73 Konstytucji RP). W literaturze wskazuje się, że błędne jest postrzeganie problematyki ochrony zabytków wyłącznie w odniesieniu do konstytucyjnej ochrony własności, a zatem z perspektywy praw jednostki (właściciela zabytku), akcentując potrzebę uwzględnienia całokształtu uwarunkowań konstytucyjnych. Podkreśla się m.in., że „dziedzictwo kulturowe jest nie tylko wartością konstytucyjną ujętą w preambule oraz w zasadach ustrojowych państwa (art. 5 i 6 Konstytucji RP), ale również elementem treści «dobra wspólnego» i z tej perspektywy powinno oddziaływać na stanowienie i stosowanie prawa”⁶. Konstytucjonaliści wskazują, że sprawa dziedzictwa kulturowego stanowi złożony problem, a jego znaczenie jest ogromne. Stąd Konstytucja, która szeroko pojmuje obowiązki państwa w upowszechnianiu kultury, wprowadza dwie ważne zasady działania państwa w tej dziedzinie: zasadę upowszechniania dóbr kultury oraz zasadę zapewniania równego dostępu do tych dóbr⁷. Obowiązująca aktualnie ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami stanowi owoc kompromisu osiągniętego na styku krzyżujących się interesów państwa oraz podmiotów prywatnych (właścicieli zabytków). Nowelizacja ustawy z dnia 10 lipca 2015 r. odstępuje niejako od wypracowanego na gruncie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami modelu „świadomego właściciela zabytku”, którego samodzielność we władaniu zabytkiem (ruchomym) zostaje ograniczona zasadniczo w sytuacji czynienia z niego nieprawidłowego użytku.

Z założenia prawo ochrony zabytków opiera się na ograniczeniu prawa własności właścicieli obiektów zabytkowych. Nadrzędnym celem każdej regulacji dotyczącej prawa ochrony zabytków będzie bowiem ochrona tych dóbr kultury (również przed ich właścicielem, którego nieprawidłowe działania lub bezczynność

⁶ K. Zalaszińska, *Rola państwa i obywatela w ochronie zabytków*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, t. 89, s. 49.

⁷ W. Skrzydło, *Komentarz do art. 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, LEX nr 428256, stan prawny: 2013.03.01.

mogą spowodować poważne szkody dla zabytku). W sytuacji, w której dysponentem zabytku jest osoba prywatna, konieczność sprawowania pieczy nad zabytkiem, która z mocy Konstytucji RP jest zadaniem państwa, zawsze będzie wiązać się z ingerencją organu administracji publicznej w sferę prawną właściciela. Specyfika relacji między interesem publicznym a interesem prywatnym w prawie ochrony zabytków powoduje, że w literaturze wskazuje się nawet niekiedy na konieczność wyszczególnienia obok własności prywatnej i państwowej także osobnej kategorii własności dóbr kultury stanowiących dziedzictwo narodowe (własność zabytków)⁸. Własności zabytków nie sposób bowiem postrzegać w oderwaniu od przedmiotu tego prawa. Oczywiście jest bowiem, że zabytku, ze względu na jego doniosłe walory kulturowe i niepowtarzalny charakter, nie sposób postrzegać jako „typowego” przedmiotu ochrony. Określając zabytek jako przedmiot prawa własności, podkreśla się bowiem, że własność zabytku ruchomego jest prawem na rzeczy ruchomej, której co najmniej jedna część składowa ma cechy zabytku, to znaczy, że jest dziełem człowieka bądź jest związana z jego działalnością i stanowi świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, i której zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową⁹.

Alicja Jagielska-Burduk wskazuje na często pojawiające się w literaturze zagranicznej pojęcie *cultural property* – terminu złożonego z dwóch mogących pozostawać w konflikcie elementów. Z jednej strony występuje zabytek – dobro kultury, obiekt będący świadectwem przeszłości, symbolizujący osiągnięcia danej epoki, z drugiej zaś pojawia się własność, czyli najsilniej chronione prawo jednostki do rozporządzania przedmiotem lub czynienia z niego użytku, związane z szeroką władzą właściciela. W literaturze przedmiotu pojęcie *cultural property* rozumie się dwojako: postrzegając zabytek jako obiekt wspólny całej ludzkości, abstrahując w ten sposób od jego lokalizacji, jurysdykcji krajowej czy też przedmiotu indywidualnej własności, albo też jako narodowe dobro kultury¹⁰. W nowszej literaturze wykształciło się również pojęcie *cultural heritage*, które to inkorporuje już elementy spuścizny kulturowej, z którą wiąże się obowiązek przekazywania jej elementów następnym pokoleniom i obowiązek ochrony, opieki zabytków¹¹. W odniesieniu do własności zabytków w doktrynie rozwinięto teorię obowiązku, głoszącą, że wobec dziedzictwa i dóbr kultury mamy *de facto* mniej praw niż obowiązków¹². Pojawia się nawet wątpliwość, czy zsumowanie i ocena liczby ograniczeń prawa własności

⁸ A. Jagielska-Burduk, *Zabytek ruchomy*, LEX 2011, nr 133672.

⁹ M. Dreła, *Własność zabytków*, C.H. Beck, Warszawa 2006, s. 80.

¹⁰ J.H. Merryman, *Two Ways of Thinking About Cultural Property*, „The American Journal of International Law” 1986, nr 4, s. 831-853.

¹¹ Pojęciem tym posługuje się Patty Gerstenblith w: *Art, Cultural Heritage and the Law, Cases and Materials*, Carolina Academic Press, Durham 2004, s. 17.

¹² W. Kowalski, *Nabywanie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Zakamycze, Kraków 2004, s. 135 i n.

zabytku pozwalają jeszcze mówić o prawie własności takich dóbr kultury¹³. Wątpliwości w tym zakresie wzmacnia także to, że w niektórych ustawodawstwach na przestrzeni wieków zabytki stanowiły rzeczy wyłączone z obrotu (*res extra commercium*)¹⁴. W kontekście zabytków szczególnego znaczenia nabierają również słowa Josepha L. Saxa¹⁵, wskazujące, że własność jako prawo nie do końca przystosowana jest do zapewnienia dostępu i zagwarantowania zachowania jej przedmiotów, ponieważ osią tego prawa są podmiot i jego uprawnienia. W przypadku zabytków mamy do czynienia z odwróceniem ról: przedmiot prawa i dotyczące go przepisy wyznaczają właścicielowi płaszczyznę legalnego działania.

Odnosząc się do kwestii własności zabytków, nie sposób pominąć stanowiska Fryderyka Zolla, który na tle prawa ochrony zabytków przedstawił koncepcję własności podzielonej w czasie. Zakłada ona, że w danym okresie tylko jeden z podmiotów prawa jest właścicielem, drugi zaś podmiot – tzw. oczekiwacz – może domagać się od właściciela dopełnienia obowiązków względem przedmiotu jego prawa, żądać, aby ten go nie niszczył i utrzymywał w dobrym stanie¹⁶. Pogląd ten stanowi w pewnym stopniu nawiązanie do tych koncepcji własności zabytków, zgodnie z którymi zabytki powinny być postrzegane jako przedmioty należące nie tylko do właściciela. Jako uprawnionego „z zabytku” wskazują zatem ludzkość, przyszłe pokolenia (koncepcja ochrony interesów sukcesorów) lub też akcentują, że prawo powinno wprost ograniczać właściciela w jego uprawnieniach, tak aby możliwe było (niedestrukcyjne) korzystanie przez społeczeństwo z zabytku i jego zachowanie dla przyszłych pokoleń (koncepcja równego dostępu do dziedzictwa kultury)¹⁷.

Na tym tle należy podzielić stanowisko TK, że zakwestionowane przez Prezydenta RP przepisy ustawy nowelizującej ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie naruszają norm konstytucyjnych stanowiących wzorce kontroli. Nie można jednak nie dostrzegać, że przepisy te stanowią istotną modyfikację koncepcji ochrony zabytków ruchomych w polskim prawie ochrony zabytków. Warto jednak zaznaczyć, że potrzeba nowelizacji ustawy o ochronie zabytków poprzez zapewnienie efektywniejszej ochrony zabytków postulowana była zarówno w doktrynie, jak i środowisku konserwatorskim od wielu lat. Na konieczność taką

¹³ W. Kowalski, głos w dyskusji w: G. Czubek, P. Kosiewski (red.), *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenie Europy Środkowej po 1989 r.*, Fundacja im. Stefana Batorego, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2005, s. 60.

¹⁴ Legge circa le antichità e le belle arti z 20 czerwca 1909, „Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana” z 27 czerwca 1909, nr 150.

¹⁵ J.L. Sax, *Playing Darts with Rembrandt. Public and Private Rights in Cultural Treasures*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2001, s. 197.

¹⁶ F. Zoll (red.), *Prawo cywilne. Opracowane głównie na podstawie przepisów obowiązujących w Małopolsce*, t. 2: *Prawa rzeczowe i rzeczowym podobne*, Poznań 1931, s. 9.

¹⁷ S. Hutt, *Cultural Property Law Theory: A Comparative Assessment of Contemporary Thought*, w: J.R. Richman, M.P. Forsyth (red.), *Legal Perspectives on Cultural Resources*, Altamira Press, Walnut Creek 2004, s. 17 i n.

zwróciła uwagę również Najwyższa Izba Kontroli¹⁸. Zdaniem NIK, prawidłową politykę państwa w zakresie ochrony zabytków uniemożliwia brak wiedzy o stanie faktycznym i prawnym zabytków. Rejestr i ewidencja zabytków nie zawierają danych aktualnych, prowadzone są nierzetelnie. System nadzoru nad zabytkami w ocenie Najwyższej Izby Kontroli jest niewydolny, wymaga radykalnej zmiany.

Przewidziany przez ustawę nowelizującą wpis (dokonywany z urzędu) na Listę Skarbów Dziedzictwa zabytku ruchomego o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego, zaliczanego do kategorii wymienionych w art. 64 ust. 1 u.o.z., stanowi niewątpliwie poważne ograniczenie prawa własności właściciela takiego zabytku, wynikające z nakładanych na właściciela zabytku wpisanego na Listę obowiązków zmierzających do jego zachowania w należyтым stanie. W przeciwieństwie do wpisu zabytku ruchomego do rejestru zabytków, który z urzędu może nastąpić jedynie w przypadku stwierdzenia uzasadnionej obawy o bezpieczeństwo zabytku, wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa dokonuje się poza kontrolą właściciela, również w przypadku braku jakiegokolwiek zagrożenia dla zabytku ruchomego. Taka koncepcja wydaje się jednak w pełni uzasadniona – szczególna ochrona prawna zabytku ruchomego o wyjątkowej wartości kulturowej powinna być samoistną przyczyną objęcia takiego obiektu nadzwyczajną ochroną prawną o charakterze prewencyjnym, tak aby nie dopuścić do uszczerbienia tych wartości. Dobra kultury cechuje bowiem z reguły wysoki stopień nietrwałości, a okoliczność ta musi być uwzględniona zwłaszcza w kontekście zabytków o wyjątkowej wartości kulturowej. Ochrona obiektu zabytkowego o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego powinna zatem zmierzać do zachowania tych walorów w niezmienionym kształcie, a jej uruchomienie ma na celu uniknięcie wystąpienia jakichkolwiek zagrożeń. Wystąpienie realnych (uzasadnionych) podstaw takich zagrożeń powinno stanowić dopiero przesłankę aktualizującą ochronę zabytku ruchomego o mniej doniosłych walorach dla społeczeństwa i uzasadniać wpis takiego zabytku ruchomego do rejestru zabytków. Przyjęcie takiej koncepcji, odwołującej się do stratyfikacji zabytków ruchomych, stanowiłoby przejaw stosowania przez ustawodawcę zasady proporcjonalności. Głębsza ingerencja w prawo własności, przejawiająca się w możliwości nałożenia na właściciela zabytku, który w należyty sposób sprawuje opiekę nad zabytkiem, poważnych ograniczeń prawa własności, podyktowana byłaby ustanowieniem efektywniejszej ochrony zabytku ruchomego o doniosłej wartości kulturowej i potrzebą zachowania go w niezmienionym kształcie dla przyszłych pokoleń.

Aktualne uregulowanie ustawy o ochronie zabytków nie uwzględnia w pełni takiego rozwiązania. Artykuł 10 ust. 1 u.o.z. zakłada, że organ zobowiązany jest do wydania decyzji w przedmiocie wpisu do rejestru zabytków ruchomych obiektu,

---

¹⁸ Informacja o wynikach kontroli prawidłowości gospodarowania i nadzoru nad wybranymi zabytkami nieruchomymi w latach 2004-2008, Rzeszów 2010, www.nik.gov.pl/plik/id,1599,vp,1787.pdf [dostęp: 12.07.2017].

który spełnia warunki z art. 3 ust. 1 u.o.z., ale nie ma żadnych szczególnych walorów, jeżeli właściciel zabytku złoży w tym zakresie stosowny wniosek. Decyzja organu ma w tym wypadku charakter „mieszany” – wpis do rejestru musi poprzedzić ustalenie znaczenia pojęcia „świadcstwo minionej epoki” (art. 3 ust. 1 u.o.z.), warunkujące uznanie obiektu za zabytek ruchomy, jednakże taka konstatacja będzie pociągała za sobą obowiązek wydania decyzji o wpisie do rejestru. O mieszanym charakterze decyzji może świadczyć także to, że organ nie wydaje decyzji w każdym przypadku, gdy zaistnieją przesłanki określone przepisem, lecz jedynie jeżeli uprzednio złożony zostanie w tym zakresie wniosek właściciela zabytku. Tymczasem decyzja o wpisie do rejestru zabytków, której wydanie następuje z urzędu, ma charakter całkowicie uznaniowy (art. 10 ust. 2 u.o.z.). Przepis ten uprawnia organ, ale nie zobowiązuje go, do wydania decyzji w przedmiocie wpisu zabytku ruchomego do rejestru zabytków w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia, nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej. Organ dokonuje zatem zawsze na gruncie konkretnej sprawy interpretacji pojęcia niedookreślonego – „uzasadniona obawa”, ale nawet ustalenie wystąpienia tej przesłanki nie oznacza konieczności wydania decyzji w przedmiocie wpisu (organ dysponuje luzem decyzyjnym). W efekcie można uznać, że tak skonstruowana norma tworzy ochronę iluzoryczną, a jej głównym zadaniem jest stworzenie narzędzia pozwalającego na tworzenie katalogu zabytków ruchomych na bazie wniosków ich właścicieli¹⁹. Charakter decyzji w przedmiocie wpisu na Listę Skarbów Dziedzictwa wydaje się rozwiązaniem prawidłowym. W procesie podejmowania decyzji organ musi dokonać interpretacji pojęć niedookreślonych („świadcstwo minionej epoki”, „szczególna wartość”, „dziedzictwo kulturowe”), w powiązaniu jednak z katalogiem z art. 64 ust. 1 u.o.z., do którego odsyła art. 14 ust. 2 ustawy nowelizującej. Warto wskazać, że stosowanie tego typu pojęć niedookreślonych na gruncie prawa ochrony zabytków wydaje się naturalną konsekwencją specyfiki regulacji prawnej w tym przedmiocie. Ponadto, ustalenie przesłanek zastosowania przepisu pociąga za sobą obowiązek wydania decyzji o wpisie na Listę Skarbów Dziedzictwa. Organowi nie zostaje zatem pozostawiony luz decyzyjny w tym zakresie.

Warto dalej odnotować, że użycie w przepisie art. 14 ust. 2, wprowadzonym do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przez art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej, odesłania do art. 64 ust. 2 u.o.z., które wyżej przedstawione zostało jako czynnik łagodzący konieczność interpretacji pojęć niedookreślonych, może stanowić, już w innym kontekście, jego wadę. Stanowisko Prezydenta RP, w którym wskazuje on, że zakwestionowany art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej w części wprowadzającej do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami art. 14 ust. 2 narusza zasadę poprawnej legislacji, nie wskazując wprost, jakie kategorie

¹⁹ A. Michalak, A. Ginter, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2016, s. 109.

zabytków ruchomych podlegają wpisowi na Listę Skarbów Dziedzictwa, i odsyłając w tym zakresie do art. 64 ust. 1 u.o.z., można uznać za usprawiedliwione. Przepis ten nie stanowi bowiem o zabytkach ruchomych o szczególnej wartości kulturowej, lecz przewiduje wyłącznie kryteria identyfikacji zabytków podlegających restytucji, te zaś nie są w pełni adekwatne do zagadnienia regulowanego art. 1 pkt 6 ustawy zmieniającej. Dodatkowo problemy może budzić to, że również sama definicja legalna zabytku ruchomego, jako rzeczy ruchomej, jej części lub zespołu rzeczy ruchomych, będąca dziełem człowieka lub związana z jego działalnością, stanowiąca świadectwo minionej epoki, opiera się na pojęciu niedookreślonym. Konsekwencją uznania, że wyżej wymieniony przepis narusza zasady techniki prawodawczej, nie powinno być jednak w tym wypadku orzeczenie o niekonstytucyjności przepisu. W orzecznictwie TK zasadnie wskazuje się bowiem, że pozbawienie mocy obowiązującej przepisu z powodu jego niejasności ma charakter *ultima ratio*. Z uwagi na zasadę stosowania wykładni zgodnej z Konstytucją stwierdzenie niekonstytucyjności z powołaniem się na zasadę określoności przepisu możliwe jest, gdy nie sposób usunąć wątpliwości przez zastosowanie reguł wykładni²⁰. W tym wypadku zastrzeżenia budzi przede wszystkim zastosowane w przepisie odesłanie, jednak zrekonstruowanie normy prawnej na podstawie systemowej oraz celowościowej wykładni przepisów ustawy o ochronie zabytków nie powinno nastroczać trudności.

Istotną konsekwencją wpisu zabytku ruchomego na Listę Skarbów Dziedzictwa jest to, że w przypadku, gdy w stosunku do zabytku umieszczonego na Liście nie jest możliwe usunięcie zagrożeń w postaci jego zniszczenia, uszkodzenia, kradzieży, zaginięcia czy nielegalnego wywiezienia za granicę, zabytek zostaje przejęty przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego w drodze decyzji na własność Skarbu Państwa, z przeznaczeniem na cele kultury, za odszkodowaniem odpowiadającym wartości rynkowej tego zabytku (art. 1 pkt 20 lit. b ustawy zmieniającej). Wywłaszczenie z zabytku ruchomego o wyjątkowej wartości kulturowej, umieszczonego na Liście Skarbów Dziedzictwa, w sytuacji, w której grozi mu określone w cytowanym przepisie niebezpieczeństwo, nie może być (samo w sobie) uznane za nadmierną (niekonstytucyjną) ingerencję w prawo własności. Wywłaszczenie jest oczywiście instytucją, która najbardziej godzi w prawo własności, prowadząc do jego całkowitego zniesienia. Nie oznacza to jednak, że tego typu regulacja jest niekonstytucyjna, skoro sama Konstytucja RP w art. 21 ust. 2 przewiduje warunki dopuszczalności przejęcia własności na rzecz państwa. Jediną (konstytucyjną) przesłanką skorzystania z instytucji wywłaszczenia jest to, aby dokonywane było ono wyłącznie na cele publiczne, przy czym koniecznym elementem w procedurze wywłaszczenia ma być zapewnienie osobie, której własność zostaje odjęta na rzecz państwa, słusznego odszkodowania.

²⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 maja 2011 r., sygn. akt K 20/09, Dz. U. Nr 115, poz. 674.

Stosownie do art. 50 ust. 4 pkt 1a, wprowadzonego do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami na mocy art. 1 pkt 20 lit. b ustawy zmieniającej, procedura wywłaszczenia zabytku ruchomego nie uwzględnia stosunku właściciela do przedmiotu swojej własności. Odszkodowanie za przejęcie zabytku ruchomego wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa na własność Skarbu Państwa odpowiadać ma wartości rynkowej tego zabytku. Zasada ta koresponduje z treścią orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Potomska i Potomski v. Polska²¹, którego istotą jest zobowiązanie państwa do zapewnienia skutecznego mechanizmu umożliwiającego dochodzenie przez właściciela (na gruncie orzeczenia – zabytku nieruchomości) roszczeń o wywłaszczenie za odszkodowaniem. Jedną kwestią jest jednak skuteczność mechanizmu wywłaszczeniowego, inną zaś rekompensata w postaci „słusznego odszkodowania”, co nie stanowiło już przedmiotu rozważań Trybunału.

Przyjęta na gruncie znowelizowanej ustawy koncepcja ustalania odszkodowania za wywłaszczenie zabytku ruchomego o szczególnej wartości kulturowej nie jest rozwiązaniem nowym. Taki sam system ustalenia odszkodowania przewiduje ustawa o ochronie zabytków również w stosunku do wywłaszczenia zabytku ruchomego wpisanego do rejestru zabytków. Niemniej jednak warto odnotować, że rozwiązanie to stanowi odejście od rozwiązania przyjętego w poprzednich aktach regulujących kwestie związane z ochroną zabytków: rozporządzeniu z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami²² czy nawet ustawie z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury²³. Na gruncie rozporządzenia z 1928 r. odszkodowanie określano w drodze dobrowolnej umowy z właścicielem zabytku albo na podstawie wyceny. W przypadku nieustalenia wysokości odszkodowania w taki sposób, odbywała się rozprawa, w toku której właścicielowi umożliwiano zgłoszenie uwag. Określając wartość zabytku przy wywłaszczeniu, kierowano się wartością obiektu w obrocie wewnętrznym oraz zmniejszeniem tej wartości wskutek ograniczeń wynikających z tego aktu. W okresie obowiązywania ustawy o ochronie dóbr kultury procedurę wywłaszczenia regulowało rozporządzenie w sprawie szczegółowego trybu postępowania przy przejmowaniu zabytków ruchomych na własność państwa. Wydanie decyzji w przedmiocie wywłaszczenia wymagało podjęcia rokowań z właścicielem i przeprowadzenia rozprawy. Aktualna ustawa nie przewiduje negocjacyjnego trybu ustalania odszkodowania ani możliwości wysłuchania właściciela zabytku w toku postępowania wywłaszczeniowego. W obowiązującym poprzednio negocjacyjnym trybie ustalania odszkodowania dopatrywano się możliwości uwzględnienia cywilistycznej konstrukcji wartości szczególnej przedmiotu

²¹ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 4 listopada 2014 r. w sprawie Potomska i Potomski przeciwko Polsce, wniosek nr 33949/05, http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20150706_Potomscy_v-Polska-sluszne_zadosuczynienie.pdf [dostęp: 12.07.2017].

²² Rozporządzenie z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz. U. z 1929 r., Nr 29, poz. 265 ze zm.

²³ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury, tekst jedn. Dz. U. z 1999 r., Nr 98, poz. 1150 ze zm.

wynikającej z emocjonalnej więzi właściciela z obiektem. Należy przychylić się do koncepcji, że więź ta stanowi ważny czynnik pozaekonomiczny, a stwierdzenie jej istnienia powinno mieć wpływ na ostateczną wartość obiektu wywłaszczanego²⁴.

Na tle rozstrzygnięcia TK rozważenia wymaga jednak przede wszystkim kwestia, czy zsumowanie ograniczeń własności nałożonych na właściciela zabytku ruchomego na gruncie znowelizowanej ustawy nie prowadzi do całkowitego zniweczenia „istoty” prawa własności takiego zabytku. TK w dotychczasowych orzeczeniach jedynie wyjątkowo opierał orzeczenie o niekonstytucyjności na stwierdzeniu naruszenia istoty prawa własności (np. w wyrok TK z 10 października 2000 r., sygn. akt P 8/99²⁵). W innych orzeczeniach wskazywał jednakże, że jeżeli stopień ograniczeń prawa własności przybierze taki wymiar, że dojdzie do zniweczenia podstawowych składników tego prawa, przekształci go w pozór tego prawa, naruszona zostanie „istota” prawa, co uzasadnia z kolei orzeczenie o niekonstytucyjności. Ocena każdego unormowania wkraczającego w prawo własności musi bowiem dokonywać się na tle wszystkich dotychczasowych ograniczeń już istniejących. Dla ustalenia, czy zachowana została „istota” prawa własności, konieczna jest bowiem analiza sumy ustanowionych prawem ograniczeń²⁶. Ocenę konstytucyjności ograniczenia własności zabytku można nazwać klasyczną Dworkinowską „trudną sprawą”²⁷, która wymaga równoważenia doniosłych zasad konstytucyjnych i konieczności przypisania którejś z nich znaczenia nadrzędnego. W tym kontekście zaakcentowania wymaga to, co już zostało podkreślone na wstępie – prawo własności zabytku nie może abstrahować od wyjątkowego przedmiotu tego prawa. Oceniając naruszenie „istoty” tego prawa, granice muszą zostać przesunięte dalej niż w stosunku do zwykłego przedmiotu własności. Na tle własności zabytków pojawia się zresztą przewrotne pytanie: czy istotą takiej własności nie są jej ograniczenia?

TK w głosowanym wyroku, postępując się testem proporcjonalności *sensu stricto*, szeroko odniósł się do ograniczeń prawa własności wprowadzonych przez ustawę nowelizującą. Należy podzielić ocenę Trybunału, że przyjęte rozwiązania stanowią funkcjonalne i racjonalne – z uwagi na stratyfikację ochrony najcenniejszych zabytków ruchomych – uzupełnienie obowiązujących norm prawnych. Rygoryzm nałożonych na właściciela zabytku ruchomego wpisanego na Listę Skarbów Dziezictwa obowiązków związanych z utrzymaniem tego zabytku w należytej kondycji (prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytku, przechowywanie zabytku

²⁴ A. Jagielska-Burduk, op. cit., s. 58.

²⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 października 2000 r., sygn. akt P 8/99, Dz. U. Nr 88 poz. 988.

²⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 stycznia 2000 r., sygn. akt P 11/98 (Z.U. 2000/1/3/); wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 maja 2006 r., sygn. akt K 33/05 (Z.U. 2006/5A/57); wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 listopada 2006 r., sygn. akt SK 42/05 (Z.U. 2006/10A/148).

²⁷ Koncepcję tę przedstawił R. Dworkin w: *Biorąc prawa poważnie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 155 i n.

w pomieszczeniu wyposażonym w odpowiednie zabezpieczenia techniczne) łągodzi wprowadzenie możliwości ubiegania się o dotację celową z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich lub restauratorskich oraz na wyposażenie techniczne pomieszczenia, w którym zabytek ten będzie przechowywany, w tym zabezpieczenia techniczne. Na wniosek właściciela zabytku minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ma obowiązek zapewnienia przechowywania zabytku w pomieszczeniu należącym do państwowej instytucji kultury. Kluczowe dla pozytywnej oceny głosowanego wyroku jest to, że Trybunał wyraźnie podkreślił, iż z uwagi na prewencyjny charakter sprawowanej kontroli uznanie konstytucyjności zaskarżonych przepisów nie stoi na przeszkodzie ewentualnej późniejszej odmiennej ocenie wprowadzonych przepisów, jeżeli praktyka ich odczytywania doprowadzi do nałożenia nadmiernych ciężarów na właścicieli zabytków ruchomych o szczególnej wartości dla dziedzictwa narodowego. Poddany analizie wyrok Trybunału Konstytucyjnego zasługuje na aprobatę, choć kwestia definitywnej oceny prawnej skutków wpisu zabytku ruchomego na Listę Skarbów Dziedzictwa w sferze uprawnień właścicielskich pozostaje nadal otwarta.

Bibliografia

- Drela M., *Własność zabytków*, C.H. Beck, Warszawa 2006.
- Dworkin R., *Biorąc prawa poważnie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Gerstenblith P., *Art, Cultural Heritage and the Law, Cases and Materials*, Carolina Academic Press, Durham 2004.
- Hutt S., *Cultural Property Law Theory: A Comparative Assessment of Contemporary Thought*, w: J.R. Richman, M.P. Forsyth (red.), *Legal Perspectives on Cultural Resources*, Altamira Press, Walnut Creek 2004.
- Informacja o wynikach kontroli prawidłowości gospodarowania i nadzoru nad wybranymi zabytkami nieruchomymi w latach 2004-2008, Rzeszów 2010, www.nik.gov.pl/plik/id,1599,vp,1787.pdf [dostęp: 12.07.2017].
- Jagielska-Burduk A., *Zabytek ruchomy*, LEX 2011, nr 133672.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 ze zm.
- Kowalski W., głos w dyskusji w: G. Czubek, P. Kosiewski (red.), *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenie Europy Środkowej po 1989 r.*, Fundacja im. Stefana Batorego, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2005.
- Kowalski W., *Nabycie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Zakamycze, Kraków 2004.
- Legge circa le antichita e le belle arti z 20 czerwca 1909 r., „Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana” z 27 czerwca 1909 r., nr 150.
- Merryman J.H., *Two Ways of Thinking About Cultural Property*, „The American Journal of International Law” 1986, nr 4.
- Michalak A., Ginter A., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2016.
- Sax J.L., *Playing Darts with Rembrandt. Public and Private Rights in Cultural Treasures*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2001.

- Skrzydło W., *Komentarz do art. 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, LEX nr 428256, stan prawny: 2013.03.01.
- Rozporządzenie z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz. U. z 1929 r., Nr 29, poz. 265 ze zm.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, tekst jedn. Dz. U. z 2016 r. poz. 23.
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury, tekst jedn. Dz. U. z 1999 r., Nr 98, poz. 1150 ze zm.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tekst jedn. Dz. U. z 2014 r., poz. 1446 ze zm.
- Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach, Dz. U. z 2016 r., poz. 1330.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 4 listopada 2014 r. w sprawie Potomska i Potomski przeciwko Polsce, wniosek nr 33949/05, http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20150706_Potomscy_v-Polska-sluszne_zadoscuczynienie.pdf [dostęp: 12.07.2017].
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 października 2000 r., sygn. akt P 8/99, Dz. U. Nr 88 poz. 988.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 stycznia 2000 r., sygn. akt P 11/98, Z.U. 2000/1/3/.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 maja 2006 r., sygn. akt K 33/05, Z.U. 2006/5A/57.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 listopada 2006 r., sygn. akt SK 42/05, Z.U. 2006/10A/148.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2007 r., sygn. akt K 20/07, OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 102.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 maja 2011 r., sygn. akt K 20/09, Dz. U. Nr 115, poz. 674.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 25 maja 2016 roku, sygn. akt Kp 2/15, OTK ZU nr A/2016, poz. 23.
- Zalasińska K., *Rola państwa i obywatela w ochronie zabytków*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, t. 89.
- Zoll F. (red.), *Prawo cywilne. Opracowane głównie na podstawie przepisów obowiązujących w Małopolsce*, t. 2: *Prawa rzeczowe i rzeczowym podobne*, Poznań 1931.